

Söylem Çalışmaları ve Türkçe Öğretimi

Ahmet Kocaman
Hacettepe Üniversitesi

Dil çalışmaları değişik dönemlerde büyük ölçüde dönemin felsefe ve düşünce akımlarının etkisiyle dilin değişik yanlarını vurgulamışlardır. Mantığın etkisinde kalan dilbilgisi çalışmalarında daha çok soyut, bağlamdan arındırılmış bir dil inceleme yaklaşımı görülür.(Beaugrande 1991...) Klasik yazarların dilini önemseyen filoloji geleneğinde ise tarihsellik öne çıkarılır. Saussure'le birlikte yeniden yapı ve güncellik ön plana çıkar, ancak toplumsal boyutun önemi de gözardı edilmez. Özellikle 1965'lerden sonra ağırlığını duyuran işlevsel dil çalışmaları ise dilin iletişim işlevini temel alır. Bu görüşün yaygınlaşmasında yapisal yaklaşımların özellikle dil öğretimine yenilik getirememesi yanında bilgisayarla hızlanan iletişim devriminin etkilerini de görmezlikten gelemeyiz. Gerçekten de iletişim devrimiyle küçülen dünyamızda dilin niteliğinden çok, daha doğrusu onunla birlikte, dilin ne işe yaradığı, bu denli değişik insan görünümlerine, bu denli çok sayıda dil ve dil değişiklerine karşın iletişimin nasıl sağlandığı ya da neden ancak belli ölçülerde sağlanabildiği merak konusu olur.

Saussure'ün dili' kendi içinde, kendisi için inceleme' önerisine karşıt olarak, daha doğrusu onu tamamlayıcı nitelikte yeni bir görüş açısı geliştirilmesi gereği, özellikle dil öğretimi gibi alanlardaki tıkanmalar nedeniyle bir zorunluluk haline gelmiştir. Anlaşılmıştır ki, anadili ve yabancı dil öğretiminde dilbilgisi kuralları çok iyi bilinse bile, kişinin duruma ve konuma uygun sözce üretememesi, öte yandan art arda sıralanan onlarca tek tümce bir şey iletmezken bir tek 'konuşma!' sözcüsünün büyük bir edim gücü taşıması, dilbilimcileri dilbilgisinin ve dilin ötesine geçmeye zorlamıştır. Söylem çalışmaları iletişim olgusunu anlamak için dilden yola çıkarak dilin ötesine geçmeyi amaçlayan çalışmalardır. 'Kısaca' kullanımdaki dilin incelenmesi' (Brown ve Yule 1983.) olarak tanımlanan bu çalışmalar aslında 2000 yıl öncesine, sözbilime (rhetoric) değin uzanmaktadır. Sözbilim, dili özellikle siyasal amaçlarla etkin biçimde kullanmanın yollarını irdeleyen bir çalışma alanıydı ve 18 ile 19. yüzyıllara değin Batı'daki okul izlencelerinde vazgeçilmez bir yeri vardı; günümüzde de bunun yerini söylem çalışmalarının aldığı söylenebilir.

Söylemin tanımını üzerinde bir uzlaşma bulunmamakla birlikte, 'iletişim değeri olan tek sözcükten kitaba değin uzanan oluşum ya da birimleri ' söylem olarak nitelenmek yanlış olmaz. Söylem çalışmaları başlangıçta sözbilimin etkisiyle salt sözlü dil çalışmaları olarak anlaşılmış, ancak zamanla sözlü-yazılı dilin bütününe kuşatan bir nitelik kazanmıştır. Söylemin niteliğinin anlaşılması tanımından çok dayanaklarının ve kimi ilkelerinin anlaşılmasını gerektirecektir.

Söylem çalışmalarının en önemli özelliği dil çalışmalarında *bağlam* önemsemesidir. Bağlam sınırları iyice çizilmiş bir kavram olmamakla birlikte, bu yazı çerçevesinde bir dil birimini (sözcük, tümce ,söylem, metin) kuşatan dil içi ve dil dışı öğeler biçiminde tanımlanabilir.(bkz Crystal 1980) Bu çerçevede yukarıda sözünü ettiğimiz 'konuşma!' sözcüsünün içinde geçtiği metin, sözcüyü kimin, nerede, ne amaçla, kime karşı kullandığı (konuşanların birbirlerine karşı konumları), konuşma eyleminin toplumsal anlamı vb. bu sözcenin bağlamını oluşturur. Bu sözcüyü bir büyüğün, öğretmenin, ya da bir sevgilinin ürettiği varsayılırsa ve söylenebileceği değişik durumlar düşünülürse iletişim değeri daha iyi anlaşılabilir.

Bağlamın önemsenmesi dünya görüşünün, kişilerin zihinlerindeki algılama düzenlerinin, toplumsal rollerin, karşılıklı etkileşimdeki dil dışı öğelerin (örn. yüz ifadeleri, duruş, yakınlık, uzaklık vb) sözcenin yorumuna eklenmesi demektir. Ayrıca sözünü ettiğimiz bu öğelerin önemsenmesi *doğal dil* kullanımının temel alınması anlamına gelecektir. Bu nokta Chomsky ve yandaşlarının her türlü etkinin dışında, pürüzleri silinmiş *ülkusal dil* anlayışlarının yıkılması demektir. Gerçekten de söylem çalışmalarında dil yanlışları, eksikleri, vurgulamaları ve kısaltmaları ile olağan/ doğal dildir; gerçek iletişim ortamından alınan sözcüdedir; dilbilgisi uzmanının, dilbilimcinin salt kendi sezgilerine dayanan ülkusal dili değildir. Çok yalın gibi görünen bu küçük saptama dil betimlemelerinde ve öğretiminde kullanılacak *verilerin* niteliğini belirler. Bunun sonucunda dil ve iletişimle ilgili kimi temel olguların ortaya çıkmasını sağladığı için önemlidir.

Bir kez *doğal dil kullanımının temel alınması* tek bir dil içinde çeşitli dil düzlemleri, değişikleri olduğu (yerel ağızlar, resmi, gündelik biçem, meslek dilleri vb) gerçeğini ortaya çıkarır. Yapma dil yerine doğal dilin temel alınması iletişimin değişik boyutlarının kavranması açısından da önem taşır. Gündelik iletişim inceliklerinin değişik metin türlerindeki dil kullanımına ilişkin sezgilerimizin bilinç ışığına çıkmasına katkıda bulunur. Öte yandan doğal dil kullanımının incelenmesi yapı-işlev ilişkilerine ışık tutar. Diyelim buyruk vermek için değişik yollar bulunduğunu, kimi yapıların birden çok işlevi bulunduğunu sezdirir.

Söylem çalışmalarının asıl önemli yanı ise *dili bütünlüğü içinde kavrama* çabasına aracılık etmesidir. Gerçekten de doğal dili belli bir bağlam içinde ele almak, tek tek tümce ve sözcelerin ötesine geçmek, iletişimin sonucu olan dilin yapısını değil, bu iletişime götüren süreci ve bu süreç içinde yapı ve işlevin

Söylem Çalışmaları ve Türkçe Öğretimi

bütünleşmesini incelemektir; salt özne-yüklem-tümleçle yetinmeyip dil kullanımının amacını, dil kullanımında kişilerin konumlarını, toplum-dil-kültür bağlamında kullanılan sözcenin yerini belirlemek demektir.

Söylem çalışmalarının anahtarlarıyla değindiğimiz bu özelliklerinin anadili olarak Türkçenin öğretimine ne tür katkıları olabilir?

Dilbilimdeki bu yeni yönelimler ve kavramlar ışığında en başta anadili olarak Türkçe öğretiminde kimi temel ilkelerin gözden geçirilmesi gerekecektir.

Öncelikle öğretimde kullanılacak *metinlerin seçiminde bilimsel ölçütlerin kullanılması* kaçınılmaz görünmektedir. Metindilbilimi metni metin yapan ölçütleri *bağlaşıklık, bağdaşıklık, amaçlılık, kabul edilirlilik, metinsellik, bilgisellik, duruma uygunluk* olmak üzere yedi başlık altında toplamıştır (bkz. Beugrande ve Dressler 1981) Bu ölçütlere göre, kısaca, iç bütünlüğü olmayan, yeni bilgi sunmayan, duruma, toplumda yerleşik metin geleneklerine uygun olmayan metinlerin seçilmemesi gerekir. Bu ölçütler topluma kendini kabul ettirmiş, kendini kanıtlamış yazarların metinlerinin seçimini gerektirmektedir; çünkü doğal dil amaca uygun dildir.

Öte yandan öğretimde doğal dilin /doğal kullanımın seçimi, değişik dil kesitlerine de uzanılmasını gerektirecektir. Yazın metinlerinin okumayı sevdirmede değerleri yadsınamaz, ancak dili bütünlüğü içinde kavramak yazın metinleri yanında bilim metinlerinin, bilim metinleri yanında gündelik gazete, TV haber metinlerinin, duyuru, reklam, gülmece vb. yaygın metin türlerinin de anlaşılmasını içerir. Bunun yanında bu metinlerde kullanılan resmi, kaba, gündelik, argo, incelikli anlatım biçemlerinin anlaşılması dilin nerede, ne zaman, kimin tarafından, ne amaçla kullanıldığının anlaşılması açısından önem taşır. Kimi romanlardaki yerel ağızlara ve deyimlere dikkat çekilmesi Türkçe'nin gücünün anlaşılmasına katkıda bulunur.

Bu tür değişik kesitlerin ve değişik amaçlı dil kullanımlarının sezdirilmesi dilin *işlevsel* boyutunu açığa çıkarmakta yararlı olacaktır. Yazın metinlerinde betimleme ve anlatımın öne çıkması, bilim metinlerinde *bilgiselliğin* temel alınması, reklam metinlerinin birincil amacının tanıtım ve bir düşünceyi, görüşü benimsetmek olmasının dil kullanımına ne tür sınırlamalar ve olanaklar sağladığı incelenirse dil ve içerik etkileşimi daha iyi anlaşılabilir. Sözelimi reklam dilinde sıklıkla kullanılan tümce yapıları, sözcükler; TV reklamlarında dil ile görüntünün eşzamanlı olarak kullanımının dile ne tür bir etkinlik kazandırdığının tartışılması dil duyarlılığını artırabilir. Bunun gibi kitleleri yönlendirme sanatı olan politikanın/ politikacının dili incelenerek toplum- dil ilişkileri, dil ile ideoloji ve dünya görüşü arasındaki bağlantılar ortaya çıkarılabilir. Kısacası dil incelemeleri sözcük ve tümce düzeyinden metin ve söylem düzeyine taşınabilir.

Söylem çalışmaları metin seçimi, dilin bütünlüğüne yönelmek, amaca göre, işlevsel dil öğretimi için dilbilgisi kurallarının ötesinde iletişim değerlerini irdelemek, bu amaçla değişik dil kesitlerine uzanmak gibi büyük ölçekli yaklaşımları temel alarak dil öğretiminde sınıf içi yaklaşımları da etkileyecektir.

Bu tür etkilenmeler Türkçe kitaplarında yer yer görülmektedir ancak daha geniş açıklamalar gerekir.

Bu çerçevede söylem çalışmalarının dil incelemelerine getirdiği en temel kavram *bağlam* kavramıdır. Bir metnin anlaşılması ancak metnin yazıldığı dönemin toplumsal- kültürel bağlamının, yazarın dünya görüşünün, metnin o dönemde yazılan benzer metinler içindeki yerinin anlaşılması ile olanaklıdır. Sözelimi, trafik konusunda bir yazı okunduktan sonra trafik konusunun ülke gündemindeki yeri, sorunlar, sorunların çözüm yolları, bireye ve topluma düşen görevler, öteki ülkelerde trafik sorununun nasıl çözümlendiği türünden daha geniş bağlamı kuşatan bir inceleme yöntemi benimsenmeli, ancak bu tartışmalar trafik- uygarlık-insan-araç gibi temel dil ve kültür kavramları ışığında yürütülmelidir.

Söylem çalışmalarının sınıf içi çalışmalara ekliyebileceği yeni bir boyut da sınıf içi *etkileşimin ve katılımın artırılması* olabilir. Söylem çalışmaları iletişimi ön plana aldığından öğretmen odaklı bir yaklaşımdan öğrenci odaklı bir Türkçe öğretimine geçme zorunluğu vardır. Bütün öteki etkinlikler gibi Türkçe öğretimini de salt bir bilgi yığını olarak düşünmemek, etkin iletişime götüren bir yol olarak düşünmek öğrencinin anadili öğretimine daha çok katılımını, dilsel yaratıcılığını, araştırmacılığını harekete geçirmesini gerekli kılacaktır.

Söylem çalışmalarının Türkçe öğretimine en önemli katkılarından birisi de *parçacı öğretimden bütünlüklü öğretime* geçiş aşamasında görülebilir. Öğretimde dinleme, konuşma, okuma, yazma gibi dört beceri olduğu bilinmektedir. Türkçe öğretiminin amaçları arasında bu tür becerilerin geliştirilmesi gerektiği belirtilir, ancak bunlar ayrı ayrı ele alındığından istenen sonuca yine de ulaşamaz. Oysa sözelimi bir şiirin sesli okunmasından tartışılmasına, oradan şiirle ilgili bir konunun yazma konusu olarak ele alınmasına, birbirini izleyen sürekli bir etkinlik olarak yaklaşılabilirse, sonra da şiirdeki konunun düzyazı olarak anlatımı ile şiir olarak anlatımı için yeniden şiire dönülebilirse, konuşma-okuma-yazma ile şiir-düzyazı arasındaki ilişkiler ve bu yolla dilin bütünlüğü daha iyi kavranacaktır.

Sonuç

Dilbilim dili inceleme amacı taşıyan çağdaş bir bilim dalıdır. Bu bilim dalının temel görevi tek tek dilleri ve genel olarak insan dilinin özelliklerini incelemektir. Dilbilimcinin dil öğretimi gibi bir görevi yoktur ancak dilbilim dil öğretimi için veri hazırlar. Öte yandan dil öğretimiyle ilgilenenler, uygulamalı dilbilimciler dilbilim bulgularından yararlanarak dilbilgisi ve sözlük gibi öğretim gereçleri hazırlarlar.

Söylem çözümlemesi dilbilimcilerin son otuz yıldır üzerinde önemle durdukları bir konudur. Bu yolla tümceden metne ve iletişim edimine ulaşmak

Söylem Çalışmaları ve Türkçe Öğretimi

amaçlanmaktadır. Dilin değişik kesitleri, dil kullanım bağlamı, dilin amaçlı, işlevsel kullanımı, yapı-işlev bağıntısı, iletişimde bulunan kişilerin konuları ve rolleri, iletişimin anlaşılmasında dünya bilgisinin önemi gibi konular söylem çalışmalarında başlıca inceleme alanlarıdır.

Türkçe öğretimi bilimsel olarak temellendirilmek isteniyorsa, dilbilimdeki bu yeni yaklaşımlara ve kavramlara öğretim izlencelerinde, öğretmen yetiştiren bölümlerin izlencelerinde ve genel olarak öğretim etkinliklerinde kayıtsız kalmamaz. Bunların Türkçe öğretiminin her aşamasına yansıtılması bilime saygının gereğidir.

Kaynakça

Beaugrande, R. de , Dressler, W.U.(1981) *Introduction to Textlinguistics*. Longman.

Beaugrande, R. de (1991) *Linguistic Theory: the discourse of fundamental works*. Longman

Crystal,D. (1980) *A First Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Andre Deutsch

Kocaman, A. “Türkçe öğretiminde kullanım düzlemi üzerine düşünceler” *Çağdaş Türk Dili* 100. sayı, s. 28-81. Ankara.